

особливо XVI—XVII в.; хто не може взятись за курс Соловєва, а не задовольєть ся короткими конспектами (як самого Соловєва, Іловайського, Павлова etc.), тому курс д. Белова може бути користним і цікавим, треба тільки пам'ятати певну сторонничість автора. Що до об'єктивности, то єго книжка стоїть вище останнього випуска курсу д. Іловайського, а до того й сей, як і гарний курс д. Бестужева Рюмина, поки що кінчить ся лише „смутиним часом“.

М. Грушевський.

А. Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій (Русскій Филологическій Вѣстникъ 1894 кн. IV с. 1—12).

Маленька стаття д. Шахматова заслугоє нашої уваги і за для важности свого предмета і за імени автора, що займає доволі авторитетну повацію в російській філології.

Питаннє, якого дотикаєть ся стаття д. Ш., займало здавна філологів і не перестає бути *objectum litis* досі: треба признати автору, що він не претендує розрішати й єго, а справедливо признаючи, що „лише спільні старання дослідників історії, мови і літератури народа можуть в сїм питанню дійти до дійсно наукових виводів,“ ставить свою теорію лише як гіпотезу. Операє він її цілковито на фактах історії, то ж з сього боку ми до неї й придивимось.

Д. Ш. починає з того, що всеруська (общерусская) епоха історикови не приступна (зазначу, що ще може бути непевним, чи вона коли існувала, і чи дві головні вітки: зарідки українсько-руської і білоруської не могли існувати з початку, при процесі відокремлення руської мови з решти славянських), руський нарід в IX в. вже поділяв ся на племена, що різнились побутом і мовою, т. з. автор признає сї племена не політичними лише, як деякі (напр. Барсов в географії давньої Руси), а й етнографічними одиницями, що й справді правдоподібніше. Їх мови групувались на думку автора в більші групи: він зазначає південно-західне, північне і південне; рішучому відокремленню руських племен перешкодило сформованнє руської держави, але в неї не ввійшли окраїни: південно-західня (Галич з Волиню) і північно-західня (Полоцьк); відокремленнє сих земель від решти Руси було причиною сформованнє в них окремих нарічій, ще до XII в., і т. ч. нарічя XI і XII в. автор поділяє на три групи — східню (що ділилась на північну і південну), півн.-західню і півд.-західню, і кожна з них вже мала свою долю в перемінах. А як головним чинником в сформованню нарічій був поділ політичний, то він і пізніше впливав на територіяльні границі їх: так що територія Дреговичей поділилась між Волиню і Полоцьком, то й по-

луд.-західня їх частина (Гродно) пристала до полудн.-захід. нарічя, а півн.-східня (Новогрудок) — до півн.-західнього. Спустошення Київщини й Переяславщини під впливом половецьких нападів, закінчених Татарським находом, коли людність звідси рушила на північ, — відкрило дорогу до розширення галицько-волинської, себто „малоруської народности: сполучення багатьох південно-східних земель в Литовсько-руській державі дає їй можливість колонізувати Подніпрянщину; „стрічаючи того-ж самого Малороса в Вороніжських степах і в сучасній Угорській Русі, виводимо, що малоруська народність розпросторилась в історичні часи з заходу на схід, сформувавшись ще за княжої Русі в землях галицько-волинських“ (с. 5).

Деякі з земель південно-східних притягнені були північно-східними, в поспільного впливу їх формується московське наріччя; до цієї групи притягають ся деякі інші племена південно-східні (Рязанщина), тим часом як решту притягає держава Литовська, як Черниговщину (властиво автор розуміє тут територію Вятицьку) і Смоленщину; ці південно-східні народи були головним ферментом Русько-литовської держави, під їх впливом племена північно-західні, разом з Берестейщиною і Турово-пинськими землями, приймають ознаки мови південно-великоруської, і так витворюють ся наріччя білоруське (в XIV—XV в.). Коли південно-східні племена Р.-литовської держави були притягнені державою Московською, се було „початком великоруської епохи“. Великоруська держава — се натуральне продовження східноруської держави (розумій — київської), з новим центром — Москвою; великоруська народність — се східноруські племена, північні і південні, що зібрали ся круг Москви після розкладу Русі великокняжої (с. 10). Автор відновляє попереднє ґруповане наріччя: малоруське — південно-західнє, білоруське — північно-західнє, великоруське — східнє, з поділом на північне і південне (в якому автор розрізняє — московське, наріччя, що не входили в склад держави Р.-литовської, як рязанське, і наріччя земель в. кн. Литовського, як говори смоленські, черниговські, орловські, калужські, тульські). Що до поділу мови української й білоруської, то автор уважає пинські говори наріччем білоруським, що найближше стояли до галицько-волинського, та мали спільну долю з рештою північно-західних наріччя. Поділ „малоруських говорів“ на українське і галицьке — давній, відповідає поділові на волинське і галицьке наріччя; а говори північно-малоруські належать до „земель, що тягнули до Волині та не входили в склад початкового галицько-волинського князівства“, особистість їх підтримували звязки з говорами Чорної Русі, що входила в склад „північно-західного союзу“.

Ми старались докладно представити теорію автора. Передовсім зазначаємо погляд автора на українсько-руську мову: він дивить ся на

неї, як явище стародавнє, що початок свій веде з часів перед-історичних і в своїм розвою незалежне від впливу інших нарічій, не так як білоруська. Що до решти, як помітив читач, обізнаний з літературою справи, маємо ми тут що до українсько-руської мови поновлену теорію Погодина — Соболевського, тільки вставлену в рами загального об'яснення повстання руських діалектів. Народи кївської держави — Великороси, Княже, Переяславці, Черниговці, — належать до однієї групи з Москвичами, Володимирцями etc., українська народність зостаєть ся при становищі князів — ізгоїв, до яких занесла так звана родова теорія князів галицьких і полоцьких, виключеною з історії Руси. Побачимо, на чому се все оперто.

Автор починає з догадки, що в епоху доісторичну племена славянсько-руські складались в більші групи — на се має вказувати історія мови. Але як дальше сформованне тих самих груп об'ясняєть ся організацією політичною, і ся причина і далі грає головну роль, то, очевидно, перша догадка тратить своє значінне в теорії автора і з'являєть ся довільною (хоч на наш погляд таке початкове групуванне, на основі ближшого споріднення, сусідства і звязків географічних і культурних мало далеко більші значіння, як комбінації політичні). Фатальне значінне має у автора відокремленне в XI в. Галича-Волині і Полоцька; такий погляд утворив ся, безперечно, під впливом згаданої родової теорії, що надавала таке значінне княжому ізгойству та виключало князів галицьких і полоцьких з родових відносин кївської династії. На се треба передовсім зазначити, що ізгойство княже (хоч би й признавати за ним певне правне обмеженне княжих прав, про що ще можна сперечатись) не виключало тих земель з державного звязку руського: князі ізгойської династії уважались членами династії, що мала монополъ володіння руськими землями, а волости ізгойські — „отчиною“ для всіх членів кївської династії (тож, коли Галичиною заволоділи Угри в XII в., митр. Никифор підбивав Рюрика кївського і Святослава чернигівського, щоб відібрали її: „се иноплеменници отъяли отчину вашу, а лѣпо вы бы потрудити ся“ — Іпат. с. 446); а хоч князі тих земель не претендували на кївський стіл, одначе власть кївського князя зарівно розтягала ся на них, як і на інших: кївські князі Мономах і Мстислав вимагають від мінських і полоцьких князів, щоб вони їх слухались; князівські з'їзди (в Любечу, в Витчеві) беруть ся розпоряджати волостями галицькими. В сфері церковній і культурній їх звязували з рештою земель тіж звязки, що й сю решту між собою звязували; дружинна верства могла собі пересовуватись в сі волости як і інші. Одно слово — всі ті звязки, що звязували і впливали асиміляційно взагалі на житте руських земель, з невеликою рїжницею показували свій вплив і на сих

землях; тож фатального значіння їх політичне становище мати не могло в справі формовання діалектів.

Звернім увагу ще на дату. Галичина була прилучена до кївської держави в 80 р. X в. (се одинока відомість в літописи), відокремляється десь коло 80-х років XI в., коли тут з'являють ся Ростиславичи, значить, з певними перервами — століття належності до Кієва. але автор каже, що „вже до XII в. нарічя Галича й Полоцька встигли виробити свої типові ознаки“. Дійсно — не пізніше, бо в XII віці вже ті типові ознаки відомі з пам'яток, але при чім же тут вплив політичної організації? коли ж встиг відбитись так значно на цілім життю народнім, що полишив так глибокі сліди в мові? ¹⁾

Я говорив доси про Галичину (се ж можна, *mutatis mutandis*, приложити й до полоцьких волостей); але до району того ж діалекта залічено й Волинь: сього вимагають факти з історії мови, але сей факт вже зовсім не влазить в рамки теорії д. Ш.: до останньої чверти XII в. Волинь тісно звязано з Київщиною, як рідко котра з земель; ізгойською волостію за той час вона була уривково й не довго; спільним житєм політичним з Галичиною вона властиво починає жити лише з 2-ої чверти XIII в. — до того звязки їх, протягом кількадесяти літ, з'являючись часами, не були трівкими.

А що сформованне галицько-волинського діалекта тепер вже не можна віднести до XIII—XIV в. — се заізно, тому щоб теорію особности галицько-волинського діалекта від подніпрянського на якомусь історичному ґрунті оперти, треба припустити, що Дуліби-Хорвати споконь віку становили особну етнографічну групу, звязану певними спільними ознаками і відріжену від їх східних сусідів. Се буде вправді цілком довільною гіпотезою, але иншого способу не бачимо.

Такою ж довільною гіпотезою остається і друга підпора теорії — древлянсько-полянсько-сіверянські великороси, які в XII—XIII в. мали виемірувати на північ цілковито й безслідно. І се великоросійство їх, і цілковите спустошення Київщини й Переяславщини, і та еміграція — все се цілком довільні здогади. Д. Ш. взяв їх готовими в своїх попередників, тож нема чого на сім пункті спинятись; пригадаєм лише, що колонізація Подніпрянщини йшла не так з заходу, як з півночі, і що значить сформованне українського діалекту не було простим перенесенням мови галицько-волинської в Подніпровє. Що ж до об'яснення поділу українсько-руської мови на діалекти галицький, і український давним поді-

¹⁾ Що ізгойське становище князів не робило значного такого впливу, доводить і приклад Рязанцян: трохи пізніше від Галичини й вона опинилась в такому ж становищу, а се же не відокремилло її мови в особне нарічє, як галицько-волинське

лом на говори галицький і волинський, то воно неможливо тим, що волинська людність не могла бути одиноким колонізаційним фактором в Подніпров'ю, без галицької, як би й прийняти погляд автора на напрям колонізації. Сформованне діалектів північно-українських об'ясняє автор зовсім не ясно: що значить „землі, що тягнули до Волині, але не входили в склад початкового галицько-волинського князівства“? сусідні говори Чорної Руси, „що належали до північно-західного союзу“ мали впливати на їх відокремлення (с. 17) — але як? алже в Чорній Руси існують „основні південно-західні ознаки“ діалектичні (с. 9)? і що значить „північно-західний союз“? чи волости полоцькі, від яких північна Волинь відділялась широкою смугою земель туровсько-пинських? чи в. кн. Литовське, в яке одначе входила і північна Волинь і південна? Так само незрозуміло висловляється автор і про пинський говір (залічений в него до білоруських); Пинщина ніколи не належала до держави галицько-волинської, тим часом в її мові є багато українських ознак, так що її відносять до українських діалектів.

Ми ширше спинились коло поглядів автора на українську мову, як більш для нас цікавих. Що до білоруської, то, очевидно, політичне становище полоцьких земель в XI—XII в. так само мало може бути причиною його сформовання, як се й з галицькими. Не може бути прийнято й те об'ясненне з історичних фактів дальшого процесу, яке в д. Ш. знаходимо: у його Смоленщина з північною Черниговщиною з'являють ся, як згадано, головним ферментом Русько-литовської держави: „не Полоцьк і не Витєбськ, а сусідні з ними південно-східні племена зручили частини Литви і за її помічю утворили державу, оборонили її границі і навіть підбили собі Київ.“ Се зовсім противить ся історичним фактам: північні волости черниговські (полудневій Черниговщині д. Ш. такої ваги не надає, та при його теорії вона мусіла бути спустошена) прилучали ся протягом цілого віку, з половини XIV в. почавши, більша їх частина була звязана лише відносинами союзу з в. кн. Литовським, і деякі (як напр. Воротинська, Белевська, Одоєвська — які виступають у д. Шахматова, с. 7) „служили службу на обидві сторони,“ себто стояли в однакових васальних відносинах разом і до в. кн. Литовського і до в. кн. Московського (див. напр. Леонтовича Очерки р.-литов. права I с. 175). Смоленщину інкорпоровано Литві доперва на початку XV в. Таким чином і вона, і „верховські волости“ північної Черниговщини закінчували собою вже процес сформовання Русько-литовської держави, руським ферментом якої дійсно й були ті білоруські народи, яким відмовляє такого значіння д. Ш., Чорна Русь, Мпнщина, Полоцьк, Витєбськ: вони зручили Литву й розвили в ній атрїакційну силу для інших руських земель, між ними й для Київщини, прилученої значно ра-

нійше, ніж „верховські“ землі й Смоленщина. А значить і прилученне до держави Русько-литовської сих останніх не могло мати такого значіння в розвою диялектів, яке надає йому д. Ш. І то сказати — чому впливу великоруських диялектів, раз вони так асимілювали землі в. кн. Литовського, між ними землі Берестейську, Пинську, Туровську — не показалось на Волині, майже рівночасно з сими прилученої до в. кн. Литовського?

Отже ті історичні підпори, які хотів д. Ш. підвести під свою теорію, а в тім і під стару Погодивську, розминають ся з історією і підперти її абсолютно не можуть.

М. Грушевський.

Н. Харузинъ — Къ вопросу объ ассимиляціонной способности русскаго народа (Этнографическое Обзорѣніе, IV с. 43—78).

Студія д. Харузина виключно займаєть ся народом великоруським, одначе має й для нас чималу цікавість, бо має значінне для питання про колонізаційний рух руських Славян на північний схід і сформованне великоруського народу, як і його відносин до иньших народів в súčasности.

Д. Харузин зазначає, що односторонно спостережені факти в відносінах Великоросів до иньших народів приводили дослідників до супротивних висновків. Більш розповсюднений погляд, уважаючи, як значно розсунув славянський елемент свої границі в областях иньших народів, поглинувши їх в значній частині, привнає за Великоросами (як частиною сього словянства, що виросло на чужезароднім ґрунті) значну асиміляційну здібність; але рівночасно уважаючи на випадки (правда — менш численні), де Великороси приймають материяльну і духову культуру тих народів, з якими сусіднують, переймають навіть мову і втрачують свою національність, иньші дослідники приходили до висновку, що Великороси не тільки не здатні до асимілювання иньших, але самі підпадають чужому впливу легко і затрачують національні ознаки.

Зазначивши, що для спостереження асиміляційної здібности, треба виключити сторонні способи асиміляції, як вплив маси на одиниці, вплив адміністративної організації й школи, д. Х. переходить до перегляду обопільного впливу Великоросів і чужеродців. Присвячені сьому перегляду сторінки, займаючи більшу частину студії, прочитують ся з особливою цікавістю, ілюструючи процес незвичайно важний з історично-культурного погляду.

Автор зазначає, що, виключивши деяких з західньої групи (Естів і Фінляндців), народи фінські взагалі більш менш легко асимілюють